

22. **Онопрієнко В. І.** Історія української науки XIX–XX століть : навч. посібник / В. І. Онопрієнко. – К., 1998.
23. **Павко А. І.** До питання про формування партійно-політичної системи в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. І. Павко // Пам'ять століть. – 2000. – № 3 (24). – С. 136–144.
24. **Побірченко Н. С.** Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) : моногр. / Н. С. Побірченко. – К., 2002.
25. **Сарбей В. Г.** Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7–8. – С. 3–16.
26. **Сарбей В. Г.** Національне відродження України : в 15 т. / В. Г. Сарбей / Серія «Україна крізь віки». – Т. 9. – К., 1999.
27. **Сарнацький О. П.** Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.) / О. П. Сарнацький. – Запоріжжя, 2006.
28. **Світленко С. І.** Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д., 1999.
29. **Субтельний Орест.** Україна. Історія / Орест Субтельний. – К., 1991.
30. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.
31. Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер ; пер. з нім. – К., 2011.
32. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / кол. моногр. за ред. Леоніда Зашкільняка. – Л., 2004.
33. **Франко І. Я.** Мислі о еволюції в історії людськості : в 50 т. : збір. тв. / І. Я. Франко. – Т. 45. – С. 76–139.

Надійшла до редколегії 10.06.2013

УДК 94 (477.7) «17»

О. М. Посунько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТЕРИНОСЛАВЩИНА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст. У МАТЕРІАЛАХ СУДОВИХ УСТАНОВ КРАЮ

Присвячено аналізу інформаційних можливостей документів судових установ Катеринославщини останньої чверті XVIII ст., які зберігаються в Державному архіві Дніпропетровської області. Особлива увага приділяється краєзнавчому матеріалу.

Ключові слова: нижній земський суд, судова палата, совісний суд, Катеринославське намісництво.

Посвящено анализу информационных возможностей документов судебных инстанций Екатеринославщины последней четверти XVIII в., которые хранятся в Государственном архиве Днепропетровской области. Особое внимание уделено краеведческому материалу.

Ключевые слова: нижний земский суд, судебная палата, совестный суд, Екатеринославское наместничество.

This article is devoted to analysis of information capabilities of Yekaterinoslav juridical instances' documents of the last quarter of 18th century, which are stored in the State Archives of Dnipropetrovsk region. Particular attention is paid to local history materials.

Key words: lower territorial court, appellate court, chancery court, Yekaterinoslav vicegerency.

Історія повсякденності, соціальна історія чи не найпопулярніші напрямки досліджень останнього часу. В контексті краєзнавчих студій ці напрямки ще більш актуальні, оскільки «максимально близькі» читачеві. Серед джерел, які дають змогу займатися вказаною проблематикою, не останнє місце посідають матеріали судових установ, оскільки дають можливість вивчати питання злочинності, правосвідомості населення, побутування певних правових звичаїв та уявлень і таке інше. Остання чверть XVIII ст. цікавий період ще й з точки зору впровадження в межах Російської імперії нової системи судочинства згідно з «Положенням про губернії» 1775 р. На загальноросійському тлі значна кількість наукових праць розкриває питання втілення нових просвітницьких ідей у правове поле держави, ефективність функціонування судів різних категорій. Для україністики ця тема лише набуває свого звучання. Серед праць останнього часу безсумнівний інтерес викликають статті і монографії В. Шандри, В. Маслійчука [12; 14; 15]. У контексті нашої тематики вони цікаві ще й тим, що хоч дотично, але згадують судові установи (саме совісний суд) Катеринославщини. Окремих питань діяльності судової мережі краю торкалися дніпропетровські дослідники, в тому числі й автор цієї розвідки [13; 16; 19]. Однак тема все ж ще потребує наукової реалізації.

Проблема аналізу діяльності органів юстиції Катеринославщини вказаного періоду полягає у великій обмеженості матеріалів. За основу вивчення ми беремо матеріали Державного архіву Дніпропетровської області, а саме фонду 1684 «Катеринославська губернська архівна комісія», в якому зібрано описи справ тих фондів, що були втрачені під час Другої світової війни. Не маємо змоги через брак обсягу перелічувати всі судові установи, які тут представлені, зазначимо лише, що всі передбачені «Положенням...» 1775 р. у 1780-х рр. у Катеринославському намісництві відкрилися (по тексту будемо їх називати). Кожен дослідник знає, що собою являють інвентарні архівні описи. Звичайно, це не повноцінні матеріали, які дають повне уявлення про справи та їх вирішення, але за браком таких і з описів можна отримати чимало фактичного матеріалу, уточнюючої інформації.

Безсумнівним «багатством» ДАДО є фонд 467 «Катеринославський совісний суд (1784–1855)», де збереглися 30 повноцінних справ, але у контексті краєзнавчої тематики матеріали ці не надто можуть знадобитися. Справа в тому, що Катеринославське намісництво 80-х рр. (а саме за цей період переважна більшість справ) XVIII ст. охоплювало досить значні обсяги, і у документах, які збереглися, територіально представлені в основному землі Полтавщини, частково Харківщини, тому для історії Дніпропетровщини вони корисні лише з точки зору функціонування даної установи в Катеринославі відповідно до державних розпоряджень.

Оскільки ми спеціально не займалися детальним вивченням усіх наявних матеріалів у контексті краєзнавчої інформації, то зазначимо, що наведені нами приклади – невелика частина тих даних, які можна отримати з документів ДАДО. Отже, що можуть дати досліднику-краєзнавцю описи справ судових установ зазначеного періоду? Перш за все, за їх допомогою можна «залюднити» історичний простір. Більшість описів мають достатньо деталізовані заголовки справ, в яких відповідно фігурують прізвища учасників судових тяжб. Частими серед справ, які розглядалися в цивільному судочинстві всіх рівнів, були земельні конфлікти, спадкові суперечки. Особливо такими свідченнями багаті збірки нижніх земських судів, які були не стільки судовими, скільки поліцейсько-адміністративними установами. Так, в описі справ Новомосковського нижнього земського суду зустрічаємо записи про передачу поміщиком Озеровим у 1789 р. 74000 десятин землі свояку відставному регістраторові Губченкову [5, арк. 5], той же Озеров 1791 р. вимагав від повітової влади наділити йому 600000 десятин (можливо, в описі помилка з приводу такої площі?) згідно з розпорядженням намісницького правління [5, арк. 11 зв.]. У конфліктах родичів згідно з зако-

ном міг розбиратися і совісний суд. Тут бачимо запис про непорозуміння поручника Бали з його племінником Іваном Балою за помістя в Новомосковському повіті [9, арк. 11]; секунд-майор Гуков позивався до тестя ротмістра П. Пивоваровича з приводу слобідки, отриманої за дружиною [9, арк. 4 зв.].

Судом другої інстанції у земельних питаннях виступав Катеринославський верхній земський суд. Тут записи про розгляд справ з приводу заповіту поміщика Івана Бакульця; спадку секунд-майора Павла Міоковича [11, арк. 60]. Серед поземельних спорів – конфлікт у 1788 р. корнета Петра Герсеванова і казенних поселення у Новомосковському повіті, після судового розгляду якого Герсеванова змушували повернути землю селянам [11, арк. 43].

Влада опікувалася загосподаренням усіх земель – з якої б причини вони не вивільнилися. Часом це виявлялися колишні приватні володіння (в тому числі колишньої запорозької старшини), як-от була справа «О вызове желающих купить описанное имение кошового писаря Назарского» [11, арк. 14 зв.]. У 1791 р. у руслі секуляризаційної політики Катерини II оголошувалося про можливість оренди землі і промислів «поступивших от монастырей» [11, арк. 13].

Крім земельних суперечок, поміщики сварилися і через втечі селян. Так, у 1789 р. новомосковський поміщик Губенков скаржився на колишнього запорозького старшину Балу, який приймав селян-втікачів [5, арк. 3 зв.]. Документи свідчать, що з часом конфлікти через селян-втікачів стануть головними у взаєминах місцевих поміщиків.

Чимало є свідчень про наявність і діяльність різноманітних державних установ, посадових осіб. Зрозуміло, що навіть з імператорських і сенатських указів можна дізнатися про відкриття тих чи інших структурних регіональних підрозділів, але розпорядження – це одне, а в реальному житті часто все відбувалося інакше. На різноманітних посадах бачимо: в жовтні 1784 р. через хворобу звільнено голову палати цивільного суду Катеринославського намісництва Павла Кочубея [10, арк. 5 зв.]; директором економії у липні 1787 р. правителем І. М. Синельниковим призначено надвірного радника Корбе [11, арк. 34]; у 1798 р. губернським прокурором працював Кувертов [3, арк. 1]; у описі Павлоградського повітового суду згадується губернський предводитель дворянства Капніст [6, арк. 17]. В описі Катеринославського совісного суду за вказаний період також є подібні записи: у 1792 р. введено до складу суду дворянського засідателя Бузановського [9, арк. 6 зв.]; у 1795 р. очолює установу надвірний радник Яків Сокологорський [9, арк. 9].

Відома українська дослідниця В. Шандра у своїй праці зазначає, що відкриття губернських установ не співпадає у часі із законодавчими актами. Долю Катеринославського совісного суду вона визначає в цьому відношенні показовою і за Д. Яворницьким фіксує початок його діяльності 1791 роком [14, с. 42]. Натомість згідно з описом справ цієї установи ми можемо впевнено говорити про початок його роботи 16 липня 1784 р., а у червні 1789 р. він був переведений до Катеринослава (незрозуміло лише звідки, оскільки різні установи Катеринослава були розкидані і в Кременчуці, і в Новомосковську, і в Білевській фортеці) [9, арк. 1, 11]. У літературі мало інформації про роботу совісних судів на рівні повітів. У багатьох випадках вони навіть не створювалися. Тому окремі згадки про них досить цінні. Так, документи свідчать, що у вересні 1785 р. у Петриківці організовувалися совісний суд і ратуша [10, арк. 18].

Відомо про співпрацю різних установ. Наприклад, у 1797 р. до совісного суду викликали засідателів Новомосковського земського суду для розбору справи про викуп помістя Дякової [9, арк. 10]. Членів повітових судів, нижніх земських судів запрошували також землеміри для розмежування спірної землі «в полі», про що свідчить опис справ Новоросійського губернського землеміра [2, арк. 4 зв., 13 зв.].

Велика кількість прізвищ поміщиків краю зустрічається в документах: Фалєєв [4, арк. 2 зв.], Нечаєв [9, арк. 1], Бродський [9, арк. 3], секунд-майор Степан Божедарович, полковник Рашкович [11, 29 зв.], майор Хорват, секунд-майор П. Черноглазов [11, арк. 42]. Південнослов'янські прізвища вказують на нещодавню історію, а саме – переселення на терени Південної України сербів, чорногорців, болгар у ході реалізації колонізаційної політики російського уряду. Зауважимо також, що прізвище відомого поміщика Фалєєва досить часто трапляється у різних справах. То мова йде про його численні земельні комерційні операції [4, арк. 2 зв.], то про влаштування в його селі Вільному Новомосковського повіту ярмарки 1 вересня в день Симеона Стовпника у 1792 р. [5, арк. 30 зв.]. А у 1797 р. у описі справ Катеринославського сирітського суду є запис про вирішення долі вихованців померлого обер-комісара Фалєєва, яким належала певна сума з приказу громадської опіки [8, арк. 1].

Названі нами збірки здатні дати інформацію до уточнення деяких спірних чи маловідомих фактів. Як відомо, Дніпропетровськ (Катеринослав) своїми двома найбільшими парками (ім. Л. Глоби та ім. Т. Г. Шевченка) «завдячує» колишньому осавулові Війська Запорозького Лазарю Глобі. Спочатку осавул висадив сад на високому правому березі Дніпра, де у 1787 р. генерал-губернатор Г. Потьомкін почав будувати палац. Потьомкін вирішив купити парк у Л. Глоби, після чого останній переселився вниз, у слободу Половицю і започаткував новий сад, який нині і носить його ім'я. Так от, у 1798 р. губернський прокурор розглядав справу про борг у 3000 рублів, який мала губернія за купівлю помістя у покійного військового осавула Глоби, здійснену губернатором В. В. Каховським. Цілком ймовірно, що мова йшла про територію одного з парків. Гроші мали отримати три брати Глоби, що доводилися племінниками осавулові і були його спадкоємцями [3, арк. 2 зв.].

Ще раз наголосимо, що відомості такого специфічного джерела, як описи справ не можуть повністю задовольнити науковий інтерес, у більшості випадків невідомо, як розвивалися події. Але якщо ретельно зайнятися їх вивченням, то іноді «відголоски» тих чи інших подій зустрічаємо в описах різних установ. Наприклад, справа могла розглядатися в судах першої і другої інстанцій. Або представники місцевої адміністрації впливали на вирішення певних проблем і, відповідно, в описах адміністративних установ також є відповідні записи.

Детальний аналіз наявних матеріалів може дати «штрихи до портрета» злочинності регіону у вказаний період. Певну статистику за 1784–1785 рр. нами подано у попередніх розвідках [13, с. 193]. В описах вказуються види правопорушень, соціальна приналежність осіб, які їх вчинили, іноді деякі інші деталі та обставини скоєння злочину. Тож системне опрацювання цих документів додасть необхідних статистичних даних.

Ми не претендуємо на вичерпність інформації, оскільки всі названі описи вивчалися нами фрагментарно, у контексті інших наукових зацікавлень. Тому, можливо, дана стаття стане в пригоді іншим дослідникам, особливо краєзнавцям, які звернуть свою пильну увагу на вказані справи.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 467. Катеринославський совісний суд, оп. 1.
2. ДАДО. – Ф. 1684. Катеринославська губернська архівна комісія, оп. 2, спр. 100. Екатеринбургский губернский землемер. Екатеринбург, 1788–1918.
3. Там же, д. 143. Новороссийский губернский прокурор. 1797–1804.
4. Там же, д. 501. Бахмутский нижний земский суд. 1784–1837.
5. Там же, д. 508. Новомосковский нижний земский суд. Новомосковск, 1786–1862.

6. Там же, д. 524. Павлоградский уездный суд. 1784–1861.
7. Там же, д. 588. Новомосковский нижний земский суд. 1786–1862.
8. Там же, д. 676. Екатеринославский городской сиротский суд. 1797–1889.
9. Там же, д. 876. Совестный суд Екатеринославского наместничества. Г. Екатеринослав, 1784–1797.
10. Там же, д. 888. Инвентарная опись. Екатеринославское наместничество. Палата уголовного суда. 1784–1797.
11. Там же, д. 889. Верхний земский суд Екатеринославского наместничества. 1784–1797.
12. **Маслійчук В.** Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві (1780–1796 рр.) / В. Л. Маслійчук. – Харків, 2011.
13. **Посунько О. М.** Діяльність органів юстиції на Катеринославщині в останній чверті XVIII – першій половині XIX століття / О. М. Посунько // Історія і особистість історика : зб. наук. праць, присв. 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. – Д., 2004. – С. 189–201.
14. **Шандра В.** Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / В. С. Шандра. – К., 2011.
15. **Шандра В.** Совісний суд в Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: структура, судові практики та архівні фонди / В. С. Шандра // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13–14. – С. 532–554.
16. **Шахрайчук І. А.** Спадкове право України (ретроспективний аналіз) : навч. посібник / І. А. Шахрайчук. – Д., 2000.
17. **Яковець Н. М.** Катеринославський совісний суд кінця XVIII століття: генеза і напрями діяльності (за матеріалами ДАДО) / Н. Яковець. – Д. : Грані, 2003. – № 3–4. – С. 30–33.

Надійшла до редколегії 18.11.2012

УДК 94(477) «1857/1861»

А. М. Жукова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛЬСЬКІ КОНТАКТИ Т. ШЕВЧЕНКА В ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ (1857–1861 рр.)

Проаналізовано польське коло спілкування Т. Шевченка у період 1857–1861 років.

Ключові слова: Т. Шевченко, польське коло спілкування, Е. Желіговський, С. Сераковський.

Проанализирован польский круг общения Т. Шевченко в период 1857–1861 годов.

Ключевые слова: Т. Шевченко, польский круг общения, Э. Желиговский, С. Сераковский.

In this article analyzed the T. Shevchenko's Polish social circle during the 1857–1861 period.

Key words: T. Shevchenko, Polish social circle, E. Żeligowski, S. Sierakowski.

Однією з найменш досліджених сторінок біографії Т. Шевченка є його останні роки життя, про які найчастіше згадується одним реченням: «Повернувся після оренбурзького заслання до столичного Санкт-Петербурга, хворів і невдовзі помер». Коло ж його друзів і знайомств, поновлення перерваних засланням зв'язків,